

СЕПТІК ЖАЛҒАУЛАРЫНЫҢ МАҒЫНАЛАРЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Оразбаева Ару Темур қызы

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті

Гуманитар пәндер факультеті

Қазақ тілі және әдебиеті бағытының студенті

Ғылыми жетекші: Жандос Абдазимович Байзақов

Аннотация: Қазақ тіліндегі әр септіктің өзіне тән қосымшалары яғни грамматикалық тұлғалары бар. Сол тұлғалар сөздерге жалғанғанда грамматикалық мағына үстейді, әрі септік жалғаулары сөз бен сөзді байланыстырып, синтаксистік қызмет атқарады. Енді әр септіктің әрқайсысына жеке-жеке тоқталайық.

Кілтті сөздер: нөлдік тұлға, бастауыш, грамматика, форма, қимыл, жуан вариант.

Annotation: Each adverb in the Kazakh language has its own affixes, that is, grammatical persons. When those persons are added to words, they add grammatical meaning, and adverbial conjunctions connect words and words and perform a syntactic function. Now let's look at each of the verbs individually.

Key words: zero person, primary, grammar, form, movement, bold.

Атау септік. Атау септіктің өзіне тән арнаулы қосымшасы жоқ, яғни нөлдік тұлғада қолданылады, бірақ білдіретін мағынасы бар. Атау септік қимылдың иесін (субъектіні) білдіреді. Алайда түркологияда, қазақ тіл білімінде де атау септіктің осы мағынасы толық ескерілмей келді. Сондықтан атау септік жайында түрліше көзқарастар болды.

Қазақ тіл білімінде атау септік формасы басқа септік формалары мен мағыналарын ажырату үшін қабылданған негізгі форма деп түсіндіру бар.

Атау септіктегі сөз сөйлемде бастауыш болады. Мысалы, *Диқаншы жерін мақтайды, Балықшы көлін мақтайды. Қара қошқыл тауларай астында көкшіл мұнарға оранып жым-жырт қалғып тұр (М. Әуезов). Елдің ән-сауығын сағынған Асқар бар ынтасымен сүйсініп тыңдайды (З. Шапкин).*

Ілік септік. Ілік септіктің өзіне тән қосымшалары бар (-ның, -нің, -дың, -дің, -тың, -тің) және бұл қосымшалар сөздерге үндестік заңы бойынша жалғанады. Мысалы, *оқушының, інінің, айдың, желдің, жапырақтың, теректің т.б.*

Ілік септік жалғаулары сөзге жалғанғанда грамматикалық меншіктілікті (иелікті) білдіруі - оның негізгі мағынасы. Мысалы, Мырза аттан түспей, **Жаяу Мұсаның** үйіне шабарманын жұмсапты (М. Сәрсекеев).

Қазақ тілі грамматикаларында көрсетіліп жүргендей, ілік септіктің бұдан басқа да мағыналары бар:

-ілік септіктегі сөз адамдар арасындағы туыстық жақындығы, қарым-қатынасты білдіреді. Мысалы, Мен сол **Хакімнің ағасымын** (Х. Есенжанов). - заттар арасындағы органикалық, табиғи байланысты білдіреді, Мысалы, **Жусанның жапырағы** өте ұсақ, **жалбыздың жапырағы** үлкендеу (оқулықта).

- заттың, нәрсенің бөлшегі неге тән екендігін білдіреді. Мысалы, Сары май, құрт, пәтір нан иісі **Айғыздың мұрнын** жарып жібере жаздады (Қ. Исабеков). Әбдіжан дән риза болған қалыппен **қарттың қолын** алып хош айтты (С. Бегалин).

- ілік жалғаулы зат есім кейбір қимыл есімдерімен тәуелділік байланыста айтылғанда, логикалық субъектіні білдіреді. Мысалы, Өзен жақтан **балалардың шуылы** естіледі (М. Мақатаев).

Барыс септік. Барыс септіктің зат есімге жалғанатын жалғаулары -ға,-ге-қа,-ке,-а,-е,-на,-не. Мысалы, *ауылға, үйге, университетке* т.б. Бұл септіктің грамматикалық мағыналары өте көп. Оқулықтарда көрсетіліп жүрген мынадай мағыналары бар:

- барыс септіктегі сөз істің, қимылдың, іс-әрекеттің барып тірелер жерін, аяқталар шегін көрсетеді. Мысалы, Әкем қырық бірінші жылы **майданға** кеткенде сіздің жасыңыз 20 да екен (Н. Ғабдуллин).

Барыс септігіндегі сездер сөйлемде толықтауыш, пысықтауыш қызметін атқарады. Мысалы, Ол не істерін білмей **Аронға** қарады (Х. Есенжанов). Альпинистер туды **таудың төбесіне** тікті.

Табыс септік. Бұл септіктің қосымшасы-ны,-ні,-ды,-ді,-ты,-ті,-н. Осы қосымшалардың ішінде -н үшінші жақ тәуелдік тұлғасынан кейін жалғанады (ел-і-н, жер-і-н т.б).

Табыс септігінің негізгі мағынасы қимылға түсетін объектіні білдіреді. Мысалы, **Бүркітті** көрген тұлкі ол кезде тастың үңгіріне кіріп кеткен (С. Мұқанов). Қарапайым жұрттың ішінде беделді **Бұланбайды** Байжан да қатты қадірлейтін еді (Ғ.Мүсірепов).

Табыс септік істің қосымшалы формасы, негізінен, төмендегі жағдайда қолданылады.

-табыс септіктегі сөздің алдынан жекелейтін, даралайтын, топ заттан бөліп көрсететін анықтауыш тұрса, табыс септіктің қосымшалы формасы қолданылады. Мысалы: *бұл баланы* танымын, *мына кітапты* оқыдым, т.б.

- объекті бастауыш болып түсінілуі мүмкін құрылыста табыс септіктің қосымшалы формасы қолданылады. Мысалы: Жолшыбай кейде *биді*, кейде *қожаны*, кейде *төрөні* оңашалап әкетіп, алдағы бір ауылға жақындағанда ғана топқа қосылып отыр /Ғ. Мүсірепов/.

Табыс септігіндегі сөз сөйлемде тура толықтауыш қызметін атқарады, Мысалы, Рысқұлов машинаны тоқтатып, жерге түсті (Ш. Мұртаза). Төреші жап-жас қазақ балуаны Мұқанды күрес алаңына алып жүрді (М. Тәнекеев).

Жатыс септік. Бұл септіктің қосымшалары **-да,-де,-та,-те,-нда,-нде.**

Жатыс септіктің басты мағыналары мыналар:

- істің, қимылдың болып жатқан орнын, мекенін білдіреді. Мысалы, Аспанда тырналар да тізіліп ұшып барады (М. Дулатов).

- жатыс септігіндегі сөз істің, қимылдың қай уақытта, қай мерзімде өткендігін білдіреді. Мысалы, Сабақ қыркүйектің басында басталады дегенге, ауылдан Ботагөз ерте шығып, қалаға келгеніне айға жақындап қалған (С. Мұқанов).

Шығыс септік. Бұл септіктің қосымшалары **-дан,-ден,-тан,-тен,-нан,-нен.**

Шығыс септіктің басты мағыналары:

- шығыс септігіндегі сөз істің, қимылдың неден, қай жерден басталғанын білдіреді. Мысалы, Тақырланып қалған жазғы **жайлаудан** келе жатқан жылқы... ұстарадай өткір тістерін жерге қадай бастады.(Ғ.Мүсірепов)

- шығыс септіктегі зат есімдер істің, қимылдың, әрекеттің себебін білдіреді. Мысалы, Мен көпшіліктен емес, ең алдымен **Мұқтардан** жасқанатынымын (К. Оразалин).

- кейде шығыс септігіндегі сөзден нәрсенің, заттың тегі, неден, не нәрседен істелгені көрініп тұрады. Мысалы, Үлкен сырлы тегенедегі сары қымызды арқар **мүйізінен** ойып жасалған ожаумен құйды (К. Оразалин),

Шығыс септігі жалғауының түсіп қалатын кездері өте сирек. Мысалы, **Шыңғыс** асып, жайлаудан құлаған бетте (К. Оразалин).

Көмектес септік. Бұл септіктің жалғаулары **-мен,-бен,-пен,-менен,-бенен,-пенен.** Көмектес септік жалғауларының бір ерекшелігі-олардың тілімізде фонетикалық жуан варианты жоқ.

Көмектес септіктің басты мағыналары:

- істің, қимылдың немен, қандай амалмен істелгенін білдіреді. Мысапы, **Орамалмен** терін шапшаң сүртіп, самай шашын асығып түзеді (Н. Ғабдуллин).

- іс-әрекетті, қимылды атқаруға қатынасқан адамды білдіру де көмектес септіктің негізгі мағыналарының бірі. Мысалы, Ол әскерге **Досандармен** бірге аттанған жігіт еді (К. Оразалин).

Пайдаланатан негізгі әдебиеттер:

1. Каримов И. Туған жеріміздің бақыты мен ұлы болашағы үшін қызмет ету – ең үлкен бақыт. -Т.: “Ўзбекистон”, 2015.
2. Аханов К.Тіл білімінің негіздері. Алматы, 1993.
3. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері.Алматы:Санат, 1996.

4. Ёбуханов Ғ. Қазақ тiлi. Лексика, фонетика және морфология мен синтаксис. Алматы: Мектеп, 1992.
5. Балақаев М. Қазiргi қазақ тiлi, Алматы. 1992 ж.
6. Бектұров Ш.К.. Қазақ тiлi. (синтаксис), Алматы. 2006.
7. Исаев С. Қазiргi қазақ тiлiндегi негiзгi грамматикалық ұғымдар. Алматы. 1992.
8. Қазақ тiлi грамматикасы. Астана, 2002.

